

Józef KOŚĆ

O różnych rejestrach cech kresowych w XVIII-wiecznych księgach miejskich z ziemi chełmskiej

Sur différents registres de traits linguistiques des Confins Orientaux manifestés dans les livres municipaux de la région de Chełm

Na podstawie badań źródłowych historycy języka dowiedli, że polszczyzna regionalna jest tworem heterogenicznym, a zarazem różnym od języka ogólnopolskiego. U podłoża jej zróżnicowania leżą czynniki terytorialne, społeczne, stylistyczne i inne. Przedstawiany artykuł włącza się właśnie w ten nurt badań historycznojęzycznych, których celem jest ukazanie wewnętrznej dyferencjacji polszczyzny regionalnej. Jego przedmiotem jest bowiem zagadnienie odrębności regionalnych zachowanych w języku trzech XVIII-wiecznych pisarzy miejskich, pełniących swoje funkcje w trzech różnych urzędach burmistrzowskich i wójtowskich. Chodziłoby zwłaszcza o ustalenie: a) jaki zasób cech kresowych¹ występuje w tekstach pisarzy, b) które z cech kresowych są wszystkim pisarzom wspólne, c) jakie cechy kresowe różnicują język pisarzy, d) jakie jest pochodzenie kresowizmów w zapisach poszczególnych pisarzy, e) jakie czynniki warunkowały pojawienie się cech kresowych w tekstach pisanych.

Materiał źródłowy, na podstawie którego opisuję język pisarzy miejskich, stanowią fragmenty trzech ksiąg miejskich sporządzonych w Chełmie (ziemia chełmska), Kryłowie (ziemia chełmska) i Dubience (województwo bełskie), a przechowywanych w Archiwum Państwowym w Lublinie. Z księgi miejskiej Chełma (sygnatura XXXVIII — 7) ekscerpowałem zapisy z lat 1748–1749, znajdujące się na stronach 42–61 v, 63 v–69, czyli 50 stron tekstu. Wpisy te sporządzał jeden pisarz, który w księdze nie jest wymieniany z imienia

¹ Pod pojęciem cechy kresowej rozumiem taką właściwość (fonetyczną, gramatyczną, leksykalną) polszczyzny regionalnej, która upowszechniła się na terenach kresów południowo-wschodnich i na wschodnich obszarach Polski etnicznej.

i nazwiska. Z księgi miejskiej Dubienki (sygnatura V — 1) ekscerpowałem zapisy z lat 1754–1764, znajdujące się na stronach 5–55, czyli 50 stron tekstu. Wpisy te sporządził pisarz miejski Józef Kański, którego podpisy sporadycznie pojawiają się na kartach księgi, np. *Iosef Kanski na ten czas pisarz miasta Dembney* (s. 16). Z księgi miejskiej Kryłowa (sygnatura XIII — A) ekscerpowałem zapisy z lat 1743–1773, znajdujące się na stronach 266, 313–319, 325–327, 355–360, 365–368, 377–380, 427–432, 449–451, 505–511, 572–573, 575–578, 591, 600–604, w sumie 50 stron tekstu. Mimo rozproszenia tych zapisów w księdze (wskutek wadliwego zszycia kart przez archiwistów) sporządził je jeden pisarz nie wymieniony z imienia i nazwiska.

Miasta, z których pochodzą teksty będące przedmiotem analizy, leżą, według dzisiejszych podziałów, we wschodniej Lubelszczyźnie, należącej pod względem dialektologicznym do gwar kresowych. Chełm i Kryłów wchodziły w obręb dawnej ziemi chełmskiej, Dubienka zaś, leżąc tuż przy granicy ziemi chełmskiej, należała administracyjnie do województwa bełskiego. Do dziś tylko Chełm zachował prawa miejskie, Dubienka i Kryłów prawa te utraciły w XIX i XX wieku. Chełm był stolicą całej ziemi, a także siedzibą starosty oraz biskupów prawosławnych, katolickich i greckokatolickich. Chełm, Dubienka i Kryłów były miastami wielonarodowościowymi i wielojęzycznymi, w których mieszkali Polacy, Rusini i Żydzi. Struktura społeczna mieszkańców tych miast była podobna. Wyróżniali się wśród nich bogaci mieszcianie zajmujący ważniejsze stanowiska w mieście i zarządzający gospodarką miejską. Średnią warstwę tworzyło pospólstwo miejskie, które reprezentowali rzemieślnicy, członkowie cechów, kupcy. Najliczniejszą warstwę stanowił jednak plebs, tj. wyrobnicy, służący, robotnicy browarów, młynów, cegielni, flisacy itp. Wielu mieszczan z wymienionych miast, a zwłaszcza z Dubienki i Kryłowa — jak wynika z zapisów w dokumentach archiwalnych — zajmowało się uprawą ziemi bądź to wyłącznie, bądź łącząc owo zajęcie z rzemiosłem, handlem czy funkcjami urzędowymi. Chełm wyróżniały ponadto instytucje kościelne tworzące ogniska ówczesnej kultury, takie jak na przykład kolegium prowadzone przez pijarów, klasztorne studium filozofii prowadzone przez bazylianów, seminarium duchowne przy biskupstwie unickim kształcące księży, biblioteki klasztorne.

Dla badań historycznojęzycznych istotne jest to, że większość XVIII-wiecznych mieszczan z Chełma, Dubienki i Kryłowa była niepiśmienna, a zatem nie znała norm polszczyzny literackiej. W analizowanym fragmencie księgi miejskiej Chełma na 49 osób podpisujących się pod różnego typu aktami urzędowymi 35 podpisało się „znakiem krzyża”, 7 w języku polskim, 6 w hebrajskim i 1 w ukraińskim. Podpisujący się imieniem i nazwiskiem to na przykład rajca, ksiądz, wśród zaś osób niepiśmiennych pisarz miejski wy-

mienia: cechmistrza, burmistrza, wójta, ławników, organistę, „tywuna” i innych. W księdze dubienieckiej spośród 60 uczestników czynności urzędowych 56 postawiło „znak krzyża”, 1 złożył podpis po polsku, a 3 w języku hebrajskim. Na podstawie wpisów w księdze kryłowskiej nie można ustalić liczby piśmiennych i niepiśmiennych uczestników czynności urzędowych, gdyż pisarz takich informacji nie podaje, kończąc protokół zazwyczaj formułą: *co sobie Eliasz Suprun księgami mieyskiemi mocował y roborował y prosił nas urzędu zapisac co iest zapisano. Matyasz Woytanowski woyt M. Kryłowa Tomasz Chmara burmistrz Ian Say Hryhory Omelko ławniky* (s. 427). Można jednak przypuszczać, że pod względem wykształcenia XVIII-wieczni mieszkańcy Kryłowa nie odbiegali zbyt od mieszczan dubienieckich.

Na podstawie przytoczonych danych historycznych możemy z dużym prawdopodobieństwem określić sytuację językową w XVIII wieku w trzech wymienionych miastach. Otóż mieszkańcy tych miast posługiwali się językiem polskim, ukraińskim, jidisz i hebrajskim. Interesuje mnie tutaj jedynie polszczyzna, która zapewne nie była jednolita. Można by uznać, że w jej obrębie występowały takie odmiany, jak: literacka (pisana) z regionalnymi cechami kresowymi, potoczna (mówiona) z właściwościami kresowymi i gwara, którą cechowało największe nasycenie kresowizmami. Trzeba przy tym przyjąć, że część społeczności Chełma, Dubienki i Kryłowa mogła być dwujęzyczna, co sprzyjało różnorodnym interferencjom językowym.

Teksty urzędowe zapisane w księgach powstawały w złożonych warunkach sytuacyjno-socjalnych, odbiegających od standardowych procesów komunikacji językowej. W oficjalnej sytuacji urzędowej wykształcenie i zawód stawiały w opozycji socjalnej i językowej pisarza miejskiego wobec uczestników czynności urzędowych, jako nie umiejących najczęściej czytać i pisać. W związku z tym badane teksty z ksiąg miejskich odzwierciedlają, zwłaszcza w zakresie fonetyki i fleksji, system językowy sekretarza sądowego, a nie uczestników oficjalnego (urzędowego) zdarzenia. W tej sytuacji opis cech kresowych tkwiących w tych tekstach będzie głównie opisem tychże cech w języku literackim (pisanym) danego pisarza miejskiego.

Niżej przedstawiam zestaw wszystkich cech kresowych wyekscerpowanych z tekstów pisarzy chełmskiego, dubienieckiego i kryłowskiego. W dalszej części artykułu przyporządkuję je każdemu pisarzowi z osobna, by móc wskazać, w jakim stopniu język każdego z nich nasycony był kresowizmami.²

² Sporządzając zestaw cech południowokresowych, wydobytych z tekstów pisarzy miejskich, wykorzystałem w celach porównawczych odpowiednie opracowania, między innymi — M. Brzezina: *Język Franciszka Zabłockiego. Fonetyka*, Zeszyty Naukowe UJ, Prace Językoznawcze 41, 42, 1974, s. 181–224, 295–328; K. Dejna: *Gwara Milna*, Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego IV, 1956, s. 5–41; W. Doroszewski: *Język*

Fonetyka

1. Redukcja samogłosek nie akcentowanych —

1.1) przejście *e* w *y* || *i*: *przytrzymał* (*bydło w chlewie zamknowszy przytrzymał* CH 43)³, *potym* ‘potem’ (CH 65), *drączyk* ‘patyk’ (CH 67); *placy* ‘palce’ (*w trybach zas tak iako y inne placy biegną* DU 11), *złoty* *czternasci* (DU 24), *nie zawiedziony* ‘nie zadłużone’, *lezący* ‘leżące’ (*dobra swoje własne nikomu niewczym niezawiedziny tu przy M. D. leżący* DU 32); *będzi* ‘będzie’ (*to wolno będzi Mikołaiowi* KR 318), *Teresi* ‘Teresie’ (*zonie iego Teresi y potomkom iego* KR 327), *w urzędzi* ‘w urzędzie’ (*działo się w urzędzi mieskim* KR 64),

1.2) podwyższenie artykulacji (do *i*) zdenazalizowanego *ę* w pozycji nie akcentowanej: *niwki* ‘niwkę’ (*w brzezynie nabył niwki [...] niwka w brzezynie* DU 29), *ławnikami przysingłemi* (KR 575).

2. W realizacji samogłosek nosowych zaznacza się wyraźna tendencja do ich denazalizacji we wszystkich pozycjach fonetycznych, co jest zgodne ze stanem panującym w polszczyźnie południowokresowej —

2.1) wygłosowe *ę* jest zapisywane niemal powszechnie jako *e*: *na ziemie* (CH 43), *kto* *krowe* (CH 44 v), *za czupryne* (CH 45 v), *na imie* (CH 46 v), *drugo rate* (CH 47 v), *prosze* (CH 51 v), *pokazuie* (CH 51), *naucze* (CH 51 v), *zecznaie* (CH 60), *znosze* (CH 69), *zrobie* (CH 69); *na imie* (DU 5, 12), *sie* (DU 20, 47), *sume* (DU 18, 21), *w obrone* (DU 10), *na stodołe* (DU 16), *czynie* (DU 19), *kładne* (DU 21), *daie* (DU 31); *karte* (KR 266), *łąkie* (KR 314), *za sume* (KR 315),

2.2) w pozycji śródgłoskowej *ę* zapisywane jest dwójako: jako grupa bifonematyczna składająca się z samogłoski ustnej i spółgłoski oraz jako samogłoska ustna: *w ienczmieniu* (CH 65), *wypendzacie* (CH 65), *bendącym* (CH 52), *bendoncy* (CH 65), *pamientay* (CH 51), *przystempuie* (CH 42 v), *postempek* (CH 43), *zastempowac* (CH 50 v), *ustempuie* (CH 64), *staneła*

Tomasza Teodora Jeża, Warszawa 1949; L. Kaczmarek, J. Bartmiński, J. Mazur: *Ugrupowanie gwar Lubelszczyzny*, Biuletyn Lubelskiego Towarzystwa Naukowego, vol. 20, 1978, s. 65–89; Cz. Kosyl: *Właściwości fonetyczne polszczyzny kresowej w 1. połowie XVIII wieku (na przykładzie języka mieszczan hrubieszowskich)*, Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej 17, 1978, s. 105–121; W. Kuraszkievicz: *Przegląd gwar województwa lubelskiego [w:] Monografia statystyczno-gospodarcza województwa lubelskiego*, t. 1, Lublin 1932, s. 273–324; Z. Kurzowa: *Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*, Warszawa 1983; T. Lehr-Splawiński: *O mowie Polaków w Galicji Wschodniej*, „Język Polski” 2, 1914, s. 40–51; S. Urbańczyk: *Polski kresowy dialekt literacki?*, Z Polskich Studiów Sławistycznych 6, Warszawa 1983, s. 435–443; J. Zieniukowa: *Elementy kresowe w języku Jana St. Jabłonowskiego (1669–1731)*, Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej 7, 1967, s. 55–64.

³ Skrótów CH, DU, KR oznaczają odpowiednio: księgę miejską Chelma, Dubienki i Kryłowa.

(CH 46), *zaciągneli* (CH 64 v), *wyniknęła* (CH 58 v), *wzięta* (CH 61); *bendzie* (DU 7), *ksiendzu* (DU 13), *rence* (DU 12), *zastempowac* (DU 5, 8), *nastempuiący* (DU 14), *ksiengami* (DU 10, 30), *renki* (DU 13), *wzieli* (DU 27); *między* (KR 315, 319), *w urzędzie* (KR 358), *piendziesiąt* (KR 429), *piendziesiątego* (KR 450), *pod dembino* (KR 313), *przysiengłymi* (KR 315), *pietnastego* (KR 377),

2.3) *q* w wygłosie zapisywane jest na ogół jako *o*: *wieczno a wieczno między sobo komplanacyią czynią* (CH 46), *z curko Maryanno Nowacko* (CH 46 v), *y małzonko iegoz Maryanno* (CH 47), *między szlachetno panio Heleno Zbychowsko a małzonko szlachetnego pana* (CH 47, 48), *drugo rate* (CH 47 v), *moco dekretu* (CH 48 v), *z sobo* (CH 48 v), *wezno* (CH 51 v), *przez strone pozwano* (CH 52), *z cało bracio cechowo* (CH 54 v), *wialno łopato uderzył* (CH 65), *zadane so razy takowe* (CH 65), *dziewczyne służebno* (CH 68 v); *własnoscio* (DU 5, 9), *na imie Maryanno* (DU 7), *na imie Katarzyno* (DU 10), *z sławetno Marcinowo Sadlikowo* (DU 12), *pod wolno karo zamkowo* (DU 13), *na rzeko Welnianko* (DU 15), *sam swo własno ręńko podpisuie* (DU 17), *nad tylnio ulico* (DU 19), *z zono swoio* (DU 33), *ciągnio* (DU 20); *z zono swoią Maruszko* (KR 313), *na sume pewno* (KR 315), *corko Ewko y Martocho* (KR 316), *y Marysio corko swoią* (KR 377), *łąkie swoje własno lezonco w Stawiskach* (KR 450), *przedaio daio u daruio y zapisuio intromisio* [...] *dopuszczaio* (KR 377), *wyrok czynio* (KR 450),

2.4) w śródgłosie *q* zapisywane jest dwojako — jako grupa składająca się z samogłoski ustnej i spółgłoski i jako samogłoska ustna: *ustompic* (CH 42), *przystompil* (CH 55), *wypchnoł* (CH 43), *pocznoł* (CH 51), *stanoł* (CH 52), *zacznoł* (CH 58 v), *wziol* (CH 59); *sondu* (DU 7), *porzondek* (DU 21), *ydonce 'idące'* (DU 12), *koncie* (DU 48), *słonca* (DU 15), *pociognoł* (DU 12), *łonki* (DU 19), *urząd 'urząd'* (DU 35), *ciognie* (DU 14, 18), *ciogno* (DU 19, 20), *przyioł* (DU 5, 8, 16), *stanol* (DU 12); *będonc* (KR 358), *lezonca* (KR 604), *osiemdziesiont* (KR 591), *osiemdziesiot* (KR 315), *do ksiog* (KR 315), *łoka* ((KR 429), *zaciognoł* (KR 591),

2.5) przed głoskami szczelinowymi pojawiają się zapisy wskazujące na konsonantyczną wymowę *q*: *monz 'mąż'* (CH 69); *szonzn* 'sążni' (DU 11), *sonzn* (DU 12). Tego typu zapisy znane są już z najstarszych tekstów południowokresowych, a także z utworów późniejszych pisarzy kresowych i z gwar pogranicza polsko-ukraińskiego,

2.6) zapis wskazujący na odnosowioną wymowę głoski *q* przed spółgłoską szczelinową występuje tylko w formie *stanowszy* (CH 50, 56, 57 v; DU 5, 8, 20; KR 313, 357, 511),

2.7) wtórna nazalizacja samogłosek przed spółgłoskami nosowymi: *na grąćie 'na gruncie'* (CH 65 v), *kąfundowanie* (CH 66 v), *kątrak* 'kontrakt'

(CH 59), *kącz* 'kończ' (51 v); *matzące* (DU 25, 26), *z matzanko* (DU 47), *stąka* 'słonka' (DU 26), *dubięskich* (DU 15), *dubięskiego* (DU 32), *pamięnionym* (DU 42), *Iacęnty* (DU 21), *przy przepęcy* (DU 22, 24).

3. W wyrazie *ryczka* 'rzeczka' (*folwark leżący za ryczko* KR 365, 377) *y* odzwierciedla ukraiński ikawizm.

4. Paralelne występowanie w tych samych pozycjach *w*, *ł*, *u* —

4.1) zastąpienie *u* przez *w*: *ty w naszego oycy służył* (CH 42); *ktoren był zasłużony w naszych antecesorów to iest w miasta urzędu* (DU 29); *piątego awgusty* (KR 507),

4.2) zamiana śródgłosowego *w* na *ł* (zwłaszcza w formach imiesłowowych): *zaprosiwszy* (CH 45 v), *zastompitszy* (CH 45 v), *wysłuchalszy* (CH 48, 52), *dałszy* (CH 53), *wyrozumiałszy* (CH 52), *opatrzyłszy* (CH 65 v), *wyrządziłszy* (CH 66), *we wszystkich punktach y klawzulach* (CH 50 v, 56 v, 58),

4.3) zastępowanie *ł* przez *u* może prowadzić do utożsamienia powstałego w ten sposób *u* z następującą po nim głoską *u*: *łąka przypirająca przyguwkiem y okolicznoscią do ieziora* (KR 380). Paralelne występowanie *w*, *ł*, *u* w tych samych pozycjach fonetycznych zależne jest od nawyków artykulacyjnych utrwalonych pod wpływem języka ukraińskiego, jest ono znamioną cechą kresów południowo-wschodnich.

5. Protetyczne *w* przed *o*: *wocowiscie* 'osobiście', *stanowszy wocowiscie przed nami urzędem* (DU 5, 7, 20, 32), *woblicznie* 'jw.' (DU 11, 17, 47). Protetyczne *w* przed *o* upowszechniło się na kresach południowo-wschodnich pod wpływem wymowy zachodnioukraińskiej.⁴

6. Wstawne *j* w formach pochodnych od wyrazu *iść*, analogiczne jak w formach ukraińskich: *raycy przeysztemu chełmskiemu* (CH 45), *rayca przeyszły chełmski* (CH 65).

7. Hiperpoprawne zapisy z *ę* i *ą* przed głoskami zwartoszczelinowymi i szczelinowymi mogą świadczyć o twardej wymowie *ń* w tej pozycji, co jest właściwością typowo kresową, np. *do ksiąg dubięskich* (DU 22), *stąca* (DU 29, 39); *kącz* (CH 51 v), *kączący się* (CH 56), *przy zakążczeniu* (CH 59).

8. Szerszy niż w polszczyźnie ogólnej zakres występowania głosek miękkich tylnojęzykowych: *leguie cwierc drugie* (DU 19), *przez srednio drogie* (DU 19), *Iakuba Mocygiemby* (DU 6, 9), *Wawrzyncowi Mocygiembie* (DU 12, 28), *w opiece Bogu* (DU 19), *to iest niwkie* (DU 30), *grząnkie* 'grządkę' (DU 13), *folwark az do Uchanki* (DU 46); *łąkie* (KR 266, 314), *na łąkie lipczyńskie* (KR 511). Na tego typu wymowę głosek *k*, *g*, *χ* w polszczyźnie

⁴ K. Dejna: *Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny*, Wrocław 1957, s. 27.

południowokresowej miał wpływ język ukraiński, którego gwary na całym swym zachodnim i północnym obszarze nie mają twardych *ke, xe, ky, xy*.⁵

9. Wobec tego, że pisarz dubieniecki palatalność głosek oznacza w zasadzie konsekwentnie samogłoską *i*, zapisy z *y* po głóskach miękkich mogą wskazywać na ich twardą wymowę, co można łączyć z ukraińską dyspalatalizacją spółgłosek przed samogłoskami szeregu przedniego, np. *zapysany* (DU 20), *zapysac* (DU 21), *s podpysem* (DU 21), *za okopyskiem* (DU 15).

10. Zastąpienie ogólnopolskiego *ć* przez *t'*: *Iacka Supruna testia swego* (KR 325), *od Marcina Wereszczeky testia Ostapa Lisa* (KR 326). Wymowa *t'* zamiast polskiego *ć* zdarza się w gwarach wschodniolubelskich, gdzie jest zazwyczaj wynikiem zachowanych nawyków artykulacyjnych z języka ukraińskiego, jeśli ten był systemem prymarnym mówiącego.⁶

11. Niektóre zapisy w księdze kryłowskiej mogą wskazywać na półpalatalną wymowę głosek średniojęzykowych: *od iezora* (KR 357), *siedmdziesiątego* (KR 319). Taka wymowa spirantów i afrykat była upowszechniona na kresach południowo-wschodnich, zwłaszcza na ich odleglejszych obszarach.

12. Występowanie *l'* miękkiego w pozycji przed samogłoską inną niż *i*: *na umysle* (KR 313, 358, 508), *na cielie* (KR 318, 572, 600), *alie* (KR 377, 601), *polie* (KR 601).

13. Spółgłoska *r* kontynuująca dawne *ř*, któremu w polszczyźnie ogólnej odpowiada *rz*: *wymierona* (KR 315, 319, 367, 506), *arendarowi* (KR 317), *połowa Piskorowi Ianowi [...] tedy Ian Piskorz zapłacił* (KR 325), *burmistrzem* (KR 327, 377, 449, 601), *z zono swoio Kateryno* (KR 327), *folwark [...] lezący za ryczko* (KR 365, 377), *Iendreiem* (KR 451). Wymowa taka pojawiła się pod wpływem ukraińskim. Zdaniem Z. Kurzowej⁷, w XX-wiecznej polszczyźnie południowokresowej wymowa *r* na miejscu polskiego *ř* ≤ *ř* cechowała już tylko warstwy niewykształcone.

Fleksja

Czasownik

14. Formy bezkońcówkowe w czasie przeszłym z zaimkiem osobowym jako wykładnikiem kategorii osoby: *na co ty przodem robote wynosił na iarmark* (CH 45 v), *ia sama teraz odebrała te wyz wyrazono sumkę* (CH 57), *nie takim ia nosa ucierał* (CH 69). W polszczyźnie południowokresowej

⁵ Dejna: *Gwara Milna*, s. 29.

⁶ J. Kość: *O kształtowaniu się gwar południowokresowych na terenie ziemi chełmskiej w XIX wieku*, *Studia nad Polszczyzną Kresową* 8 (w druku).

⁷ Kurzowa: *Polszczyzna Lwowa...*, s. 95.

tego typu formy tłumaczy się wpływem ukraińskim, poza kresami, zwłaszcza w gwarach, są one rezultatem osłabienia normy językowej.

15. Formy słowa posiłkowego *być* w postaci *jest* użyta w 2. osobie l. poj.: *szkalowali iako się im upodobało mówiąc ty kpie skurwy synu kanalio a co ty iest ty w naszego oyca służył a teraz się dmiesz* (CH 42).

16. Forma 1. osoby l. mn. czasu przeszłego z końcówką *-śmo*: *ktoren to [...] grunt my magistrat y iako pospulstwo M. D. przedalismo dalismo darowalismo caszy wiecznemi* (DU 16). Jest to forma przejęta z języka ukraińskiego.⁸

Rzeczownik

17. Końcówka *-owi* w miejscowniku l. poj. rzeczowników rodzaju męskiego: *maiąc dobra swoje po Mikołaiu wuiowi spadłe* (CH 63 v). Ten ukraiinizm fleksyjny znany jest również z innych źródeł kancelaryjnych.⁹

18. Końcówka *-am* w celowniku l. mn. rzeczowników rodzaju żeńskiego i nijakiego: *kupno folwarku ku koziegurkam* (DU 17), *folwark ieden ku koziegurkam nad Denysowym błotem* (DU 46); *ktore to pola cwierc [...] wolno będzie [...] na swoy pozytek obrucic zonam y dziatkam ich* (KR 538), *wolno będzie pracowitym Kiryczkam zonam y potomkom ich przedac* (KR 359).

Zaimek

19. Nieeklityczne formy zaimków w funkcji form enklitycznych: *ia ciebie prosze azebysmi grabiesz oddał* (CH 51 v), *ia ciebie rozumu naucze* (CH 51), *ia tobie dowiodę* (CH 69); cecha ta uznawana za kresową upowszechniła się również w tekstach artystycznych pisarzy kresowych.

Słowotwórstwo

20. Formacje zdrobniałe: *pułtanek zaczynaiący się od goscince raiowieckiego niweczko ieziorkiem przerwano y nweczkami dwiema* (CH 50), *pracowity Iasko* (CH 53); *z małżancko swoio na imie Zinką* (DU 14), *brata Demka Wisnowca* (DU 20), *ob miedze s południa Hrycia Ianowicza* (DU 22); *z zono swoio Terasko y dziatkami swemi* (KR 315), *y corko Ewko* (KR 316), *z zono swoio Maruszko* (KR 313), *łąkie daie dziatkom iego* (KR 326), *z zono swoio Hanuską* (KR 367), *z zono swoią Nastią* (KR 366), *y Marysio corko swoią* (KR 377), *y dziatkami swemi po ymionach wyrazonemi Hapko*

⁸ M. Łesiów: *Język testamentu pisanego w Chełmie z 1648 r.*, „Slavia Orientalis” 12, 1963, s. 469–470.

⁹ Cz. Kosyl: *Fleksja księgi miejskiej Hrubieszowa z lat 1720–1741 [w:] Polszczyzna regionalna w okresie renesansu i baroku*, red. II. Wiśniewska i Cz. Kosyl, Wrocław 1984, s. 203.

y *Marysko* (KR 378), z *zono swoio Ulko y dziatkami swemi* [...] *Ostapem y Demkiem y corko Maryską* (KR 430). Tego typu zdrobnienia są nader charakterystyczne zarówno dla polszczyzny południowokresowej, jak i północnokresowej. Formant *-ko*, najczęściej tu występujący, upowszechnił się na kresach pod wpływem języka ukraińskiego, w którym „tworzy zdrobniałe imiona w sposób masowy i nieograniczony”.¹⁰ Częsty i produktywny jest ten sufixs we wspomnianej funkcji również w gwarach przygranicznych.

21. Formacje z sufiksem *-ij*: *na swoi pozytek naylepszyi obrucic* (KR 601). Przyrostek *-ij* || *-yj* w polszczyźnie kresowej upowszechnił się pod wpływem ukraińskim. Nowe formacje tworzono przy jego pomocy zwłaszcza w gwarach kresowych, ale i teksty pisane dostarczają przykładów jego użycia.

22. Nazwy osobowe z przyrostkiem *-uk*, *-czuk*: *Marcina Krawczuka* (CH 55 v), *Iakubem Harczukiem* (CH 55 v), *Iakubem Karwaszukiem* (CH 55 v), *Wasyla Babiczuka* (CH 64), *Hrehory Mowczaniuk* (CH 65 v); *Iakub Sidorczuk* (DU 10), *Iwana Luciuka* (DU 12), *Iacenty Hilcuk* (DU 21), *Grzegorz Iakimiuk* (DU 22), *Michał Iwancuk* (DU 37), *Ian Gradiuk* (DU 44); *Bartoszuka* (KR 31), *Bazylił Stelmaszczukiem* (KR 509), *Andrei Maksymiuk* (KR 578), *Marcin Bakalarczuk* (KR 600). Formacje z sufiksem *-uk* w polszczyźnie wywodzą się z języka białoruskiego i ukraińskiego. Najczęściej występują w gwarach kresowych i w tekstach pisanych stamtąd się wywodzących. Cytowane zapisy nazw z sufiksem *-uk* wskazują na jego produktywność w funkcji patronimicznej.

23. Nazwy osobowe z sufiksem *-un*: *Iacenty Kicun* (DU 16), *Iacentemu Kicunowi* (DU 16); *Łucia Perduna* (KR 319), *Elkuna* (KR 604). Nazwy z tym formantem występowały sporadycznie w polszczyźnie kresowej.

24. Nazwiska kobiet z sufiksem *-ycha*: *Maryanna Puczycha* (CH 55 v), *Maryanno Puczycho* (CH 55); *stawetna Petrycha Zywodycha* (KR 572). W polszczyźnie kresowej formant *-ycha* upowszechnił się pod wpływem języka białoruskiego i ukraińskiego. Sufiks *-icha* || *-ycha* wystąpił w nazwach zawartych w tekstach wielu pisarzy kresowych. Charakterystyczny był także dla całej potocznej polszczyzny kresowej.

25. Formacje z sufiksami *-szczyna*, *-szczyzna*: *ob miedze społudnia krasowszczyzny* (DU 9), *z iedney strony od granicy kosmowskiej a z drugiey miedzy wuytowszczyzny* (KR 378). Pod wpływem języków wschodniosłowiańskich formacje tego typu upowszechniły się w języku polskim już w XVI wieku. Jednak największe ich natężenie daje się obserwować w polszczyźnie kreso-

¹⁰ Z. Kurzowa: *Elementy kresowe w języku powieści powojennej*, Warszawa 1975, s. 38.

wej, czego dowodzą przykłady nie notowane w innych regionach Polski, takie jak np. *końszczyzna, żydowszczyzna, poziemszczyzna, bratowszczyzna*.¹¹

Składnia

26. Użycie form dopełniacza po liczebniku *trzy*: *trzy osob duchownych* (CH 43 v). Konstrukcja taka w polszczyźnie kresowej może być ukrainizmem, w innych zaś regionach Polski właściwością języka potocznego.¹²

27. Konstrukcja *u mnie jest* zamiast *ja mam*: *a ty u mnie nic iestes co zechce to z tobo zrobie* (CH 69). Występuje ona w języku wielu pisarzy kresowych i w gwarach ukształtowanych w kontakcie z językiem ukraińskim.

28. Nadużywanie imiesłowów przysłówkowych w funkcji form osobowych czasu przeszłego: *Ksiądz Uszynski rozgniewawszy się z domu swego panią Napiurkowską wypchnoł az upadła na ziemie a wziowszy sobie za punkt honoru [...] manifest uczyniła* (CH 43), *księdza Uszynskiego [...] Proszowski spieszniej biegnąc dogoniwszy [...] y złapawszy [...] potym wziowszy za szyie powozem [...] do domku pana Napiurkowskiego przyprowadziwszy tamże zaswieciwszy swiece czy twarz włosy na brodzie y głowie wypaliwszy y oslepiwszy potym związanego na podworze wyprowadziwszy y tam [...] biąc [...] ran cztery mozg w głowie przenikające uczyniwszy niezwywego y umartęgo za bramę wyrzuciwszy* (CH 43), *kalumnię te wyrządziwszy nieopowiedziawszy się urzędowi odiechał* (CH 66); *co magistrat zwazywszy dobrze strutynowawszy tak w rzetelnych dokumentach* (DU 12), *Michał Milewski prezbiter czerkwi [...] przyiechawszy do Dubienki* (DU 12), *my urząd [...] naradziwszy się iednostalnym głosem* (DU 28); *przed nami stanowszy pracowity Wasyl Maksymowicz* (KR 313), *przyszedszy do urzędu pracowity* (KR 428), *przed ławnikami [...] stanowszy sławetny Ian Staliszewski* (KR 511), *stanowszy sławetna Petrycha Zuywodycha pozostała wdowo* (KR 572). Wyrażanie orzeczeń imiesłowem uprzednim stało się znamioną cechą polszczyzny kresowej, zwłaszcza wówczas, kiedy takie konstrukcje zaczęły zanikać w polszczyźnie ogólnej.¹³

29. Używanie wskaźników zespolenia *co, coby* zamiast *że, żeby*: *widzicie wszystko co wasze konie y bydło szkode czyni* (CH 65), *ociec [...] przybiegł do nich y co by miał ukarac dzieci swoje* (CH). Używanie zaimków *co, coby*

¹¹ A. Zajda: *Nazwy staropolskie powinności feudalnych, danin i opłat. Do roku 1600*, Warszawa 1979, s. 71–72.

¹² H. Wiśniewska: *Regionalizmy czy kolokwializmy? (Na przykładzie księgi złoczyńców z lat 1644–1647)*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Linguistica 12, 1986, s. 339–340.

¹³ Por. B. Smolińska: *Polszczyzna północnokresowa przełomu XVII i XVIII w.*, Wrocław 1983, s. 123–125.

w funkcji spójników jest nader częste w gwarach wschodniej Polski i w tekstach pisarzy związanych z kresami (Rej, Sarnicki, *Libri Legationum*), nie utrzymało się ono w tekstach literackich i od XIX wieku ma charakter regionalny. W polszczyźnie kresowej regionalizm ten utrzymuje się pod wpływem ukraińskim.¹⁴

30. Wyrównanie końcówek zaimków, przymiotników, liczebników i rzeczowników w bierniku l. poj. rodzaju żeńskiego: *tak za siebie iako y małzonke swoje Maryanne Nowacke podpisuię się* (CH 47), *trzecie rate* (CH 48), *strone pozwane publikował* (CH 52), *dał grzywne iedne do cerkwi katedralney* (CH 66 v), *wyszedszy z ogroda na publiczne ulice* (CH 69); *grząńkie ktore F. Młoddecki skopał* (DU 13), *ktore to niwke* (DU 31), *na swoje potrzeby iako najlepsze obracac* (DU 42); *na łąkie furdygałowskie* (KR 314), *zapis na te łąkie hreczyne nadane do gruntu* (KR 319), *ktore to łąkie kupili u Demiana* (KR 429), *ląkie swoje własno* (KR 450), *ląkie swoje własne kupowane za sume swoje lezące w Pniskach* (KR 451).

Słownictwo

drączyk 'mały kij, patyk' *Mikołaj lubo mocno przeczył ze nie bił bo kiia nie miał tylko trzy małe drączyki w rękach* (CH 67). *Drączek* jest dialektyzmem kresowym (KSWO 131, SW I 552–553). Upowszechnił się również w gwarach wschodniej Lubelszczyzny w znaczeniu 'trzonek wideł', 'kij, drązek', 'kawałek drewna przywiązanego krowom do szyi' (AGL). Fonetyka (č) wskazuje na ukraińskie pochodzenie tego wyrazu (*driuczok* HRIN I 450). Deminutywny sufix *-yk* w cytowanym wyrazie powstał wskutek zwiężenia *e* → *y* (*-ek* → *-yk*),

monastyr 'klasztor obrządku wschodniego': *do manastyru IXB bazylianow grzywien pięc* (CH 46), *za monastyrem* (CH 59). Słowniki języka polskiego *monastyr* cytują głównie z tekstów pisarzy kresowych bądź z utworów opisujących kresowe realia (por. SSt IV 325, L III 155). W kresowej polszczyźnie wyraz ten jest ukrainizmem (HRIN II 403),

obłonie 'nizinna równina, najczęściej nad rzeką': *y łąkie lezące w obłoniu* (KR 604). Wyraz *obłonie* w podanym znaczeniu znany jest wyłącznie z przygranicznych gwar wschodniopolskich (Augustowskie, wschodnia Lubelszczyzna). W większości polskich gwar upowszechnił się leksem *błonie*. *Obłonie* w polszczyźnie jest spolonizowanym (*oło* → *ło*) ukrainizmem zachowującym przedrostkowe *o* (KSPG, AGL),

¹⁴ W. Kuraszkiewicz: *Polski zaimek co w funkcji spójnika ze [w:] id.: Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa 1986, s. 474–475.

okopisko ‘cmentarz żydowski’: *łąnka w położeniu za okopyskem* (DU 15), *plac [...] ciognie się na zachód słońca ku okopisku* (DU 32). *Okopisko* w polszczyźnie jest regionalizmem kresowym notowanym już od XV wieku w tekstach wywodzących się z tego regionu, np. w archiwaliach lwowskich (SSt V 558). Również w gwarach wyraz ten ma zasięg wschodniopolski. *Okopisko* w języku polskim jest ukrainizmem (por. HRIN II 47),

opótek ‘krańce pól przechodzące w łąkę’: *cwierc pola leżąca za błotem sama w sobie z opołkami pod dembino* (KR 313). *Opótek* w znaczeniu ‘jw.’ nie jest znany w polszczyźnie literackiej. Gwary znają ten wyraz, ale w znaczeniu ‘deska wycięta z boku pnia’. Prawdopodobne jest zatem, że *opótek* w znaczeniu ‘krańce pól’ upowszechnił się w języku pisarza kryłowskiego pod wpływem ukraińskim, ponieważ w języku ukraińskim *abapótek* znaczy między innymi ‘kraniec, kres’ (HRIN III 1, 59),

tryb ‘wąski pas pola, zagon’: *grunt [...] z domowstwem y z chliwem ob miedze społudnia Franciszka Goryłowskiego a zas z drugiey strony społnocy Iendrzeia Zwolaka w trybach zas od puł placu Adama Gateckiego* (DU 7), *grunt [...] teraz w uzywaniu Macieya Korczewskiego w trybach zas społudnia tegoz Michała Kolędy* (DU 14). *Tryb* w podanym znaczeniu nie jest znany w polszczyźnie ogólnej. Występuje jedynie w tekstach pisarzy wywodzących się z kresów dawnej Rzeczypospolitej (SWil 1723, SD IX 295). Gwarowe poświadczenia wyrazu *tryb* w znaczeniu ‘pas pola’ pochodzą z Lubelszczyzny i z północno-wschodnich terenów Polski (AGL, KSGP),

turma ‘więzienie, areszt’: *pod wolno karo zamkowo y siedzeniem turmy mieyscki* (DU 13). *Turma* ‘jw.’ w polszczyźnie ogólnej funkcjonowała do XVIII w. W księdze dubienieckiej z drugiej połowy XVIII wieku może być wobec tego regionalnym archaizmem mającym wsparcie w języku ukraińskim,

tywon ‘urzędnik ziemski’: *działo się w Werescach [...] przy bytnosci [...] Łukasza Bodni tywona* (CH 64). *Tywon* jest regionalizmem kresowym, upowszechnił się on tam za pośrednictwem języka białoruskiego i ukraińskiego już w XV wieku. W polszczyźnie kresowej występuje w różnych wersjach fonetycznych, np. *ciwun*, *tywuń*, *ciwon*, *cywan*.¹⁵

W ujęciu tabelarycznym pełny rejestr cech południowokresowych i stopień nasycenia nimi tekstów pisarzy chełmskiego, dubienieckiego i kryłowskiego przedstawia się następująco¹⁶:

¹⁵ T. Lizisowa: *Dwa terminy prawne pochodzenia germańskiego w Statucie Wielkiego Księstwa Litewskiego: ciwun i rykunia [w:] Polszczyzna regionalna w okresie renesansu i baroku*, s. 224–229.

¹⁶ Znak „+” oznacza występowanie danej cechy u pisarza, znak „-” jej brak.

L.p.	Cecha	Księga miejska Chełma	Księga miejska Dubienki	Księga miejska Kryłowa
1.1.	przejście nie akcentowanego <i>e</i> w <i>y</i> <i>i</i>	+	+	+
1.2.	przejście nie akcentowanego <i>ę</i> w <i>i</i>	-	+	+
2.1.	<i>e</i> w miejscu wygłosowego <i>ę</i>	+	+	+
2.2.	przejście <i>ę</i> w pozycji śródgłosowej w grupę bifonematyczną lub <i>e</i>	+	+	+
2.3.	<i>o</i> w miejscu wygłosowego <i>ą</i>	+	+	+
2.4.	przejście <i>ą</i> w pozycji śródgłosowej w grupę bifonematyczną lub <i>o</i>	+	+	+
2.5.	<i>on</i> w miejscu <i>ą</i> przed spółgłoską szczelinową	+	+	-
2.6.	<i>o</i> w miejscu <i>ą</i> przed spółgłoską szczelinową	+	+	+
2.7.	wtórna nazalizacja	+	+	-
3.	<i>y</i> zamiast <i>e</i>	-	-	+
4.1.	<i>w</i> zamiast <i>u</i>	+	+	+
4.2.	<i>ł</i> w miejscu <i>w</i>	+	-	-
4.3.	<i>u</i> w miejscu <i>ł</i>	-	-	+
5.	protetyczne <i>w</i> przed <i>o</i>	-	+	-
6.	wstawne <i>j</i>	+	-	-
7.	<i>n</i> w miejscu <i>ń</i>	+	+	-
8.	<i>ḳ g̣ χ̣</i> w miejscu <i>k g χ</i>	-	+	+
9.	dyspalatalizacja spółgłosek miękkich	-	+	-
10.	<i>ť</i> w miejscu <i>ć</i>	-	-	+
11.	półpalatalna wymowa głosek średniojęzykowych	-	-	+
12.	<i>ł</i> miękkie przed samogłoską inną niż <i>i</i>	-	-	+
13.	<i>r</i> kontynuujące dawne <i>ř</i>	-	-	+
14.	formy bezkońcówkowe w czasie przeszłym	+	-	-
15.	słowo posiłkowe <i>być</i> w formie <i>jest</i> w 2. os. l. poj.	+	-	-
16.	końcówka <i>-śmo</i> w 1. os. l. mn. cz. przeszłego	-	+	-
17.	końcówka <i>-owi</i> w miejsc. l. poj. rzecz. r. m.	+	-	-
18.	końcówka <i>-am</i> w cel. l. mn. rz. r. ż. i n.	-	+	+
19.	nieneklityczne formy zaimków w funkcji form enklitycznych	+	-	-
20.	formacje zdrobniałe	+	+	+
21.	formacje z suf. <i>-ij</i>	-	-	+
22.	formacje z suf. <i>-uk</i>	+	+	+

23.	formacje z suf. <i>-un</i>	-	+	+
24.	formacje z suf. <i>-ycha</i>	+	-	+
25.	formacje z suf. <i>-szczyzna, -szczyzna</i>	-	+	+
26.	forma dopełniacza po liczebniku <i>trzy</i>	+	-	-
27.	konstrukcja <i>u mnie jest</i> zamiast <i>ja mam</i>	+	-	-
28.	imiesłowy przysłówkowe w funkcji form osobowych	+	+	+
29.	<i>co, coby</i> zamiast <i>że, żeby</i>	+	-	-
30.	wyrównanie końcówek w bierniku l. poj. r. ż.	+	+	+
31.	słownictwo	+	+	+

Z danych liczbowych wynika, że liczba cech kresowych u poszczególnych pisarzy jest do siebie zbliżona (CH — 25, DU — 23, KR — 26), ale jednocześnie każdego z pisarzy wyróżnia w części odrębny repertuar tych cech, gdyż tylko 11 cech jest wspólnych trzem pisarzom, 9 dwóm i aż 19 różnicuje polszczyznę wszystkich pisarzy. Wśród cech wspólnych znajdują się przede wszystkim takie, które upowszechniły się w kulturalnym dialekcie południowokresowym, np. redukcja samogłosek nie akcentowanych, denazalizacja wygłosowych nosówek, *k̄, ğ, χ* zamiast *k, g, χ*, imiesłowy przysłówkowe w funkcji orzeczeń itd. Cechy różnicujące to głównie kresowe dialektyzmy ujawniające się u pisarzy — dubienieckiego i kryłowskiego, np. protetyczne *w* przed *o, t'* w miejscu *ć, l'* miękkie przed samogłoską inną niż *i, r* kontynuujące dawne *ř*, słowo posiłkowe *być* w formie *jest* w 2. osobie l. poj., końcówka *-śmo* w 1. osobie l. mn. czasu przeszłego itd.¹⁷ Takie zróżnicowanie cech kresowych w tekstach pisarzy dowodzi, że język sekretarzy sądowych prowincjonalnych miasteczek, jakimi były Dubienka i Kryłów w porównaniu z Chełmem, zawierał dialektyzmy, które nie pojawiają się w zapisach z centralnego ośrodka miejskiego Chełmszczyzny. Czynnikiem powodującym tego typu zróżnicowanie była niejednakowa znajomość ogólnopolskiej normy językowej przez pisarzy miejskich, wynikająca z kolei z poziomu ich wykształcenia. Potwierdza się tutaj opinia historyków języka, którzy wskazują, że na ogół w większych ośrodkach miejskich byli zatrudniani pisarze lepiej wykształceni niż w miasteczkach peryferyjnych.

Dla przedstawianych rozważań o różnych rejestrach cech kresowych istotne jest to, że ich podstawą materiałową są teksty pisane, gdyż teksty te w porównaniu z potocznymi czy gwarowymi charakteryzuje odmienna dystrybucja i repertuar cech kresowych. Egzemplifikacja podana dla poszczególnych cech nie wyczerpuje całego materiału, jednak zestawienie kartotekowe

¹⁷ Por. Kurzowa: *Polszczyzna Lwowa*, s. 357–426.

wszystkich zapisów pozwala stwierdzić, że żadna z wyliczonych wyżej cech kresowych nie występuje w zapisach pisarza chełmskiego, dubienieckiego czy kryłowskiego konsekwentnie, regularnie. Niektóre z nich pojawiają się dość często, np. zanik nosowości w wygłosie, ł w miejscu w, k, g, χ w miejscu k, g, χ, l' miękkie przed samogłoską inną niż i; większość jednak sporadycznie lub jednostkowo, np. zwężenia samogłosek nie akcentowanych, protetyczne w przed o, r kontynuujące dawne r, końcówka -owi w miejscowniku itd. Świadczy to o tym, że cechy te nie stanowią stałego i niezmiennego składnika tekstów urzędowych z Chełmszczyzny i że w skodyfikowanym ogólnopolską normą ortograficzną i gramatyczną języku pisanym pojawiły się w związku z przejściem piszącego z silnie zregionalizowanego kodu mówionego do systemu języka ogólnego. Charakterystyczne jest to, że u wszystkich pisarzy najwięcej kresowizmów przedostało się do systemu fonetycznego (CH — 12, DU — 14, KR — 15). Przyczyną szczególnej trwałości regionalnych (gwarowych) elementów fonetycznych jest — zdaniem H. Kurkowskiej¹⁸ — największe zautomatyzowanie fonetycznej właśnie strony wypowiedzi. Zjawisko to znajduje analogię we współczesnych procesach integracji gwar i języka ogólnego. Można sądzić, że pisarze sądowi mówiący na co dzień gwarą lub kresową polszczyzną potoczną¹⁹ eliminowali z tekstu pisanego cechy lokalne, kresowe w dwojaki sposób: przez ich całkowite usuwanie, a zwłaszcza przez ograniczanie frekwencji tekstowej poszczególnych zjawisk. Ten drugi sposób ilustrują przykłady cytowane w części materiałowej artykułu.²⁰

Rejestr cech kresowych zawartych u pisarzy — chełmskiego, dubienieckiego i kryłowskiego jest wyraźnie różny ilościowo i jakościowo od rejestrów takich cech wydobywanych z innych typów tekstów. Przede wszystkim narzuca się tu różnica w stosunku do ludowych gwar kresowych, zwłaszcza tych, które nie uległy integracji z polszczyzną ogólną, w których repertuar kresowizmów zbliża się niemal do tzw. rejestru maksymalnego.²¹ Kresowizmy gwarowe cechuje również wysoka frekwencja tekstowa, co można zilustrować następującym przykładem:

Kedyś swaća to byl'i jag v mėsće advukaty! Ni byłu jak teras, ży gęśi paśe, byli spycyjalnie wyżčykany! Svatam rynčńiki taki davni młoda davata.

¹⁸ H. Kurkowska: *Próba charakterystyki socjolingwistycznej współczesnego języka polskiego* [w:] *Współczesna polszczyzna*, red. H. Kurkowska, Warszawa 1986, s. 12.

¹⁹ Por. W. Kuraskiewicz: *Z przeszłości narzecza Kazimierza nad Wisłą* [w:] *Księga pamiątkowa ku czci X. Biskupa Mariana Leona Fulmana*, t. 3, Lublin 1939, s. 182.

²⁰ Por. Z. Kurzowa: *Język miejski przedwojennego Lwowa*, Zeszyty Naukowe UJ, Prace Językoznawcze 82, 1986, s. 207.

²¹ T. Skubalanka: *Regionalizacja języka a kategoria lokatywności*, *Studia nad Polszczyzną Kresową* 7 (w druku).

*Svat zvyčajny sukman mať, na nogach inny pustoty, a inny i buty mať! Muťuduxa jak išta na wysel'i prošić tu f stōškaŭ išta, velona ni mała, to tera. Vłosy zapl'itali, ni kreńčil'i.*²²

Istotne wnioski wynikają z porównania stopnia regionalizacji tekstów urzędowych sporządzonych przez pisarzy miejskich z językiem poetów i pisarzy pochodzących z kresów. W opracowaniach języka artystycznego Jabłonowskiego, Zabłockiego, Karpińskiego i Krasickiego stwierdza się zgodnie, że do tekstów przez nich tworzonych (nie stylizowanych na potoczność czy folklor ludowy) dostają się tylko nieliczne elementy regionalne.²³ Jest to dowód działania normy wytrącającej regionalizmy z języka pisarzy. Decydowali o tym nie tylko korektorzy i wydawcy, lecz i świadomość językowa samego twórcy. W tekstach tych pisarzy brak jest wielu form i wyrazów regionalnych wykrytych w rękopiśmiennych księgach miejskich Chełmszczyzny, tj. brakuje na przykład wymowy *r* wobec ogólnopolskiego *rz*, wymowy *t'* zamiast *ć*, mieszania głosek *w*, *ł*, *u*, końcówki *-am* w celowniku l. mn. rzeczowników żeńskich, czasownikowych form z końcówką *-śmo* i wielu kresowizmów leksykalnych.²⁴ Można z tego wnosić, że księgi miejskie, zwłaszcza dubieniecka i kryłowska, przedstawiają język pisany niższych warstw miejskich, bardziej otwarty na właściwości regionalne, aniżeli odmiana artystyczna w wysokim stopniu ujednoliconą i nie dopuszczającą rażących dialektyzmów wschodniopolskich.

Z analizy zgromadzonego materiału wynika, że kresowizmy w języku pisarzy miejskich stanowią rezultat interferencji języka ukraińskiego w polszczyźnie. Interferencje te miały swoją genezę w procesach społeczno-językowych, polegających bądź to na podświadomym przejmowaniu przez pisarzy pochodzenia polskiego cech ukraińskich, bądź na polonizowaniu się Rusinów, których polszczyzna zawierała jednak pewną liczbę ukrainizmów pozostałych z języka prymarnego.²⁵ Jednak brak danych o pierwotnej przynależności językowej pisarzy sądowych nie pozwala jednoznacznie ustalić, w jaki sposób kresowizmy pochodzenia ukraińskiego weszły do ich języka.

Z charakterystyką kresowizmów w tekście pisany łączy się ogólniejsze zagadnienie dotyczące miejsca tego typu tekstów w obrębie polszczyzny re-

²² *Tekst z Huty woj. chełmskie, nagrany w r. 1966* [w:] J. Bartmiński, J. Mazur: *Teksty gwarowe z Lubelszczyzny*, Wrocław 1978, s. 87.

²³ Zieniukowa: *Elementy kresowe...*, s. 56; Brzezina: *Język Franciszka Zabłockiego...*, s. 310–313; K. Kwaśniewska-Mżyk: *Język Franciszka Karpińskiego*, Warszawa 1979, s. 89; T. Skubalanka: *Nad autografami „Monachomachii” i „Bajek i przypowieści” Ignacego Krasickiego* [w:] *W kręgu oświecenia i teatru*, red. A. Cieński, Wrocław 1989, s. 217.

²⁴ Por. Skubalanka: *Nad autografami...*, s. 217.

²⁵ Por. Z. Stieber: *Sposoby powstawania słowiańskich gwar przejściowych* [w:] *id.*: *Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974, s. 50.

gionalnej. Sądzę, że repertuar regionalnych kresowizmów wydobytych z różnych typów tekstów pisanych, w tym także urzędowych, pozwala przypisać polszczyźnie regionalnej również kresową odmianę pisaną. Takie stanowisko zgodne jest z koncepcją K. Handke²⁶, która przez polszczyznę regionalną rozumie terytorialno-środowiskowy wariant ogólnej odmiany języka narodowego, występujący zarówno w wersji pisanej, jak i mówionej, oficjalnej i nieoficjalnej. Wydaje się, że ku takiemu stanowisku skłania się również S. Urbańczyk²⁷, wymieniając właściwości kresowego dialektu literackiego na podstawie utworów Fredry, Syrokomli, Jeża, Chodźki i in.

Obserwacja XVIII-wiecznych tekstów pisanych z Chełma, Dubienki i Kryłowa dowodzi, że rejestry cech kresowych w nich zawarte nie mają charakteru jednorodnego. Zatem polszczyzna kresowa realizująca się w języku urzędowym nie stanowiła monolitu i różnicowała się w zależności nie tylko od czynników geograficzno-terytorialnych, ale również socjalnych. Stan ten wskazuje na potrzebę rozszerzenia badań historycznej polszczyzny kresowej o studia uwzględniające aspekty socjolingwistyczne, które pozwoliłyby tę polszczyznę opisywać w uzależnieniu od uwarunkowań sytuacyjno-społecznych, mimo trudności zrekonstruowania tych warunków na podstawie historycznych tekstów źródłowych.

ROZWIĄZANIE SKRÓTÓW

- AGL — Materiały do *Atlasu gwar Lubelszczyzny* znajdujące się w Zakładzie Historii Języka i Dialektologii UMCS.
- HRIN — *Słownik ukryjskojęzycznej mowy*, t. 1–4, Kijów 1907–1909.
- KSPG — *Kartoteka „Słownika gwar polskich”* w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie.
- KSWO — J. Karłowicz: *Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia używanych w języku polskim*, Kraków 1894–1905.
- L — S. B. Linde: *Słownik języka polskiego*, t. 1–4, Lwów 1854–1860.
- SSt — *Słownik staropolski*, t. 1–10, red. S. Urbańczyk, Wrocław 1953–1989.
- SW — J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiecki: *Słownik języka polskiego*, t. 1–8, Warszawa 1900–1927.

²⁶ K. Handke: *Polszczyzna regionalna — problematyka i stan badań* [w:] *Polszczyzna regionalna Pomorza*, t. 1, red. K. Handke, Wejherowo 1986, s. 12.

²⁷ Urbańczyk: *Polski kresowy dialekt literacki?*, s. 442–443.

RÉSUMÉ

Au XVIIIe siècle, la langue polonaise des écrivains municipaux de Chełm, de Dubienka et de Kryłów accuse une certaine diversification; en fait, le répertoire de traits caractéristiques des Confins Orientaux de la Pologne varie de l'un à l'autre. Les traits diversificateurs, ce sont avant tout les dialectismes apparaissant chez les écrivains de Dubienka et de Kryłów, comme p. ex.: le *r* au lieu du *rz*, le *w* prothétique, la forme *jest* de l'auxiliaire *być* à la deuxième personne du singulier, la terminaison *-śmo*. Dans les textes étudiés, l'apparition des traits régionaux n'est pas conséquente, certains se manifestant assez souvent, la plupart sporadiquement ou accidentellement. Les traits caractéristiques des Confins dans la langue des écrivains municipaux de Chełm, Dubienka et Kryłów résultent de l'interférence de la langue ukrainienne. L'analyse des sources venant de ces villes démontre que la langue polonaise des Confins Orientaux n'était pas monolithique et qu'elle variait en fonction des facteurs géographiques mais aussi sociaux.